

MƏTNŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2025.1.3>

UOT: 801.73

Elnurə Babayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş. İstiqlaliyyət küç.26.
e-mail: elnure1430@gmail.com

ORTA ƏSR ƏLYAZMALARINDA YARADICILIQ PARALELLƏRİ: ƏBDÜRRƏHMAN CAMİ VƏ ŞƏMS QEYS RAZİ

Xülasə

Bu məqalə, Şərq ədəbiyyatında xüsusi mövqeyə malik olan Əbdürrəhman Caminin "Risaleyi-əruz" və Şəms Qeys Razinin "əl-Məcəm fil-maayir aşar əl-əcəm" adlı iki əsərin oxşar və fərqli cəhətlərini araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Əruzşünaslıq tarixinə nəzər saldıığımız zaman əruz haqqında yazılmış əsərlər sırasında və xüsusilə də fars əruz elmi tarixində Əbdürrəhman Caminin "Risaleyi-əruz" əsərinin mühüm yer tutduğunu aydın görürük. Əsər əruzşünaslığın və qafiyəşünaslığın öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Əbdürrəhman Caminin XV əsrdə fars dilində yazdığı və fars əruzunun nəzəri əsaslarına həsr etdiyi "Risaleyi-əruz" əsərini XIX əsrdə Cəfər Təyyar, aydın bir şəkildə fars dilindən türk dilinə tərcümə etmiş və h.1308/m.1890-91-ci ildə İstanbulda, "Amirə" mətbəəsində Sədi Şirazinin "Gülüstən" əsərinin tərcüməsinin də yer aldığı "Zübdeyi-Gülüstən" adlı kitabının haşiyələrində yerləşdirmişdir.

Həcm etibarı ilə o qədər də böyük olmayan bu əsər, yazılış şəklinə görə Şəms Qeys Razinin "əl-Məcəm fil-maayir aşar əl-əcəm" əsəri ilə uyğunluq təşkil edir. Lakin, buna baxmayaraq, onlar arasında bir sıra fərqliliklər də mövcuddur.

Açar sözlər: əruz, Əbdürrəhman Cami, Şəms Qeys Razi, yaradıcılıq, oxşarlıqlar, fərqlər

Giriş

Klassik fars-tacik ədəbiyyatının son ən böyük nümayəndəsi sayılan Əbdürrəhman Cami hicri tarixlə 23 şaban 817-ci ildə, miladi tarixlə isə 7 noyabr 1414-cü ildə, Xorasanın Cam şəhərinin Xərcird kəndində anadan olmuşdur. O, özünün birinci divanının müqəddiməsində verdiyi məlumata görə, Cami təxəllüsünü Cam şəhərinə və Əhməd Nəməki Caminin xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq qəbul etmişdir.

Cami ilk təhsilini atasının yanında almış, sonra atası Herata gedib Nizamiyyə mədrəsəsində müəllim işləyərkən, elə orada da davam etdirmişdir. Sonralar Cami dövrünün məşhur alimlərindən sayılan Mövlana Cüneydi Üsulidən ərəb dili və ədəbiyyatını öyrənmiş, Seyyid Şərif əl-Cürcaninin tələbələrindən olan Əli əs-Səmərqəndi və Təftəzaninin şagirdlərindən olan Şahabəddin Məhəmməd əl-Cərminin yanında təhsilini davam etdirmişdir. Daha sonra, o, Uluğbəy zamanında böyük elmi mərkəzə

çevrilən Səmərqəndə gedərək, 9 il orada yaşamışdır. Burada o, Bursalı Qazizadə Rumi-dən riyaziyyat dərsləri almış, Fətullah Təbrizinin elmlərindən faydalanmışdır [2, s.46].

Cami 1472-ci ildə Həcc ziyarətinə getmişdir. Həcc səfərindən dönən zaman Təbrizdə olarkən Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən onun Təbrizdə qalmasını xahiş etsə də, Cami 1474-cü ildə Herata qayıtmışdır. O, burada ömrünün sonuna qədər Sultan Hüseyn Bayqaranın onun üçün tikdirdiyi mədrəsədə ərəb dili və ədəbiyyatı, hədis və təfsirdən dərs demişdir. Cami 9 noyabr 1492-ci ildə Heratda vəfat etmişdir.

Tədqiqatçılar Əbdürrəhman Caminin ərəb və fars dilində yazılmış 45-dən artıq əsərinin olduğunu qeyd edirlər. Bunlardan bir qismi dövrümüzdə qədər gəlib çatmasa da, böyük bir qismi çatmışdır [7, s.787].

Onun “Risaleyi-əruz” əsəri fars əruzşünaslıq tarixində özünəməxsus yer tutur. Caminin bu əsərinin nüsxələri İran, Xorasan və Şərqi Hindistanda yayılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda da bu əsərin yeganə nüsxəsi B-6111 şifrəsi altında qorunub mühafizə olunur.

Əlyazmanın kağızı noxudu rəngli qalın, yaxşı ahərlənmiş Şərq istehsalı vərəqlərdir. “Risaleyi-əruz” əsərinin əlyazma nüsxəsi katib Abdullah Əfəndi Qutqaşını tərəfindən h.1184 / m.1770-71-ci ildə nisbətən iri, aydın oxunuşlu, hərəkəli bir şəkildə köçürülmüşdür. Xətti nəstəliqdir. Əlyazmada Şərq paqinasıya üsuluna tam əməl olunub. Əlyazmanın ümumi həcmi 58 vərəqdır [9, 20^b-32^b]. Başlıqlar və müəyyən şərti işarələr qırmızı mürəkkəblə verilib. Mətnə qara mürəkkəblə əruz elminə aid dairələr çəkilmişdir. Həmçinin haşiyələrdə və mətnin kənarında izah və şərhələr vardır. Əlyazmada heç bir ornament və miniatür yoxdur. Kitabın cildi sonradan bərpa olunmuş zoğalı rəngli dermatindir. Əsərin orijinal mətni Cəfər Təyyarın tərcüməsi ilə eynilik təşkil edir [1, s.87].

Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat olduqca azdır. Lakin məlumdur ki, bu böyük alim XII əsrin sonları XIII əsrin birinci yarısında Xarəzmşahların sarayında yaşayıb-yaratmışdır. Şəms Qeys Razi haqqında məlumatı biz daha çox onun tədqiqatçısı, Şəms Qeys Razinin “əl-Möcm” əsərinin qafiyə və bədi hissələrini rus dilinə tərcümə edən N.Y.Çalisovanın 1997-ci ildə Moskvada çap etdirdiyi əsərin ön sözündən alırıq. Belə ki, N.Y.Çalisova “əl-Möcm” əsərini “Fars poeziyasının qanunlar toplusu” adı altında rus dilinə tərcümə edərək çap etdirmiş və bu əsərə böyük bir ön söz yazmışdır [8, s.14-74]. Həmin ön sözdən anlaşırlar ki, Şəms Qeys Razinin doğum tarixi dəqiq məlum olmasa da, Reydə anadan olmuş, uzun zaman Mavərrənnəhr, Xorasan, Xarəzm, Buxarada yaşamışdır. O, adı çəkilən əsərini hicri 614, miladi tarixlə 1217-1218-ci illərdə Mərvdə yazmağa başlamış və bu əsərin ilk variantı özündə həm ərəb, həm də fars poetik ənənələrinin təhlilini ehtiva etmişdir. N.Y.Çalisovanın yazdığına görə, həmin illərdə Mərv, Sultan Əlaəddin Məhəmməd bin Təkiş Xarəzmşah idarə etmiş və o, 1217-ci ildə Bağdada yürüş etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqata görə, həmin yürüş zamanı Şəms Qeys də Sultanın yaxın ətrafında olmuşdur. Həmçinin tarixdən o da məlumdur ki, bu illər monqol qoşunlarının da İrana hücumu ilə yadda qalır. Belə ki, həmin illərdə Əlaəddin Məhəmməd Təkişin Həmədan və İsfahanın arasında yerləşən Fərrəzin qalası yaxınlığında monqollarla döyüşü zamanında Şəms Qeys Razi də orada olmuş və qarmaqarışıqlıqlar nəticəsində kitablarını, əsərinin bir neçə hissəsini itirmişdir. Sonradan, bir qədər pul müqabilində Fərrəzin qalasının ətrafında yaşayan sakinlər həmin əsərin bəzi səhifələrini tapmış və müəllifə vermişlərdir.

Təqribən, 1227-ci ildən sonra Şəms Qeys Razi Şiraza gəlmiş, əvvəlcə Atabəy Səd bin Zəngiyə, sonra isə onun oğlu məşhur “Bustan” və “Gülüstan” əsərlərinin müəllif Sədinin himayəçisi Əbubəkrə xidmət göstərərək, onun sarayında yaşayıb-yaratmışdır. Şəms Qeys Razi Şirazda yerli ədəbiyyatşünas və şairlərlə tanış olduqdan sonra, yenidən öz əsərini tamamlamaq fikrinə düşmüş və dostlarının təkidi ilə təqribən əvvəl yazdığı əsəri iki yerə ayıraraq, fars əruz və qafiyəsindən bəhs edən hissəni “əl-Möcm

fi məayir əşar əl-əcəm” adlandırmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərin ikinci hissəsi, yəni ərəb əruz və qafiyəsindən danışan hissəsi Şəms Qeys Razi tərəfindən qələmə alınsa da, dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır [6, s.347].

“Əl-Möcm” əsəri əruzun, xüsusilə, fars əruzunun nəzəri əsasları haqqında olduqca fundamental bir əsərdir. Belə ki, Şəms Qeys Razi əsl filoloq kimi bu əsərdə əruzla bağlı heç bir nəzəri məsələnin diqqətdən kənarda qalmamasına çalışmışdır. Bu mənada, o, eyni zamanda, fars dili, xüsusilə, fars dilinin fonetikasi haqqında olduqca geniş məlumat vermişdir ki, bəzi mütəxəssislər, hətta, bu məlumatları əsas tutaraq, “Əl-Möcm”in, eyni zamanda, fars dilinin qrammatikasi haqqında yazılmış ilk kitab olduğunu da söyləyirlər.

Əbdürrəhman Cami və Şəms Qeys Razi əsərlərində ədəbi görüşlərin kəsişməsi və fərqliliyi

Caminin “Əruz risalə”si müqəddimədən və səkkiz fəsildən ibarətdir. Cami, əsərinin müqəddiməsində şeir vahidinin ölçüləri – *səbəb*, *vətəd*, *fasilə* və onların mahiyyətindən söz açmışdır. Əsəri orta əsr yazı qaydalarına uyğun olaraq fəsillərə bölmüş şair, üçüncü və dördüncü fəsillərdən başlayaraq, beş ərəb bəhri – *təvil*, *mədid*, *kamil*, *vafir*, *bəsit* haqqında qısa bir məlumat verdikdən sonra, fars poeziyasına xas olan bəhrlər, vəznlər və dairələrdən danışmışdır. Beşinci və altıncı fəsillərdə fars poeziyasında ən çox istifadə olunan bəhrlər – *həzəc*, *rəcəz*, *rəməl*, *müctəs*, *müzari*, *münsərih* və *müqtəzəb* və onların yaratdığı dairələrin geniş izahını vermişdir. Yeddinci və səkkizinci fəsillərdə isə *səri*, *cədid*, *qərib*, *müşakil*, *xəfif* haqqında danışmış və *mütəqaribi* *mütədarik* bəhri ilə eyni dairədə yerləşdirmişdir.

Bütün əruz əsərlərində olduğu kimi, Əbdürrəhman Cami də əruz risaləsini başlayarkən uca yaradana öz şükranlığını bildirəndən sonra, əruzun rükünlərini şərh edir. Ümumiyyətlə, əruz haqqında yazılan əsərlərə nəzər salsaq, bu əsərlərin bütövlükdə dörd səviyyə üzərində qurulduğunu görürük. 1.Rüknlər və əsl təfilələr. 2.Zihaflar və törəmə təfilələr. 3.Dairələr. 4.Bəhrlər.

Bu mənada, Əbdürrəhman Cami də ilk növbədə əsərində rüknləri izah edir. Onun nöqteyi-nəzərinə görə, rüknlər üçdür: səbəb, vətəd və fasilə. Səbəb özü də iki növdür: yüngül səbəb və ağır səbəb. Əbdürrəhman Camiyə görə yüngül səbəb “gol” və “mol” sözləri kimi bir hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən ibarətdir. Ağır səbəb isə “gilə” və “qələ” sözləri kimi iki hərəkəli hərfdən ibarətdir ki, bunların ortasında yazılan “he” hərfi yazıda yazılsa da, hərəkə kimi oxunduğundan yazıya daxil edilmir. Əbdürrəhman Camiyə görə vətəd də iki növdür: yanaşı vətəd və aralı vətəd. Yanaşı vətəd “çəmən” və “səmən” sözləri kimi iki hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən ibarətdir. Aralı vətədə gəlincə isə o, “lalə” və “jalə” sözləri kimi iki hərəkəli hərfin ortasında gələn bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən təşkil olunur. Əbdürrəhman Camiyə görə fasilə də iki növdür. Kiçik fasilə və böyük fasilə. Belə ki, kiçik fasilə “sənəma” və “binəma” sözləri kimi üç hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfdən, böyük fasilə isə “fıkənəməş” və “şikənəməş” sözləri kimi dörd hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən ibarətdir. Beləliklə də, qısa şəkildə əruzun rüknlərinə yekun vuran Əbdürrəhman Cami, risalənin girişinin sonunda bu üç rükünün bir yerdə işləndiyi bir misranı nümunə göstərir:

بی کل رخت لاله بچمن ننکرم

[Bi qol roxət lalə be çəmən nənigarəm]

[2, s.49-51]

Bütövlükdə iki hissədən ibarət olan və birinci hissəsi əruzdan danışan “Əl - Möcm”in birinci hissəsi, müəllif tərəfindən dörd yerə bölünür. Belə ki, hər bölüm Qeys Razi tərəfindən “bab” adlandırılır. Qeys Raziyə görə birinci bab əruzun mənası, rüknlərin, bu fənnə işlənən istilahlara adları və ləqəblərinin şərhini kimi qeyd olunur. İkinci bab əruzun rüknlərini təşkil edən vəznlərin cüzləri haqqında,

üçüncü bab cüzləri əmələ gətirən dəyişikliklər və törəmə təfilələr haqqında adlanır. Dördüncü babı isə Qeys Razi qədim və yeni bəhrlərin qeydi, dairələr, təqti və bəhrlərin bir-birindən çıxması adlandırır. Qeyd edək ki, hər babın özü də əslində bir neçə fəslə bölünür.

Birinci babda və onun fəsilələrində əruz elminin mahiyyətindən, onun əhəmiyyətindən bəhs edən müəllif, əruzü bilməyin vacibliyindən danışır. Belə ki, onun nöqteyi-nəzərinə görə şair yüksək təbə, istedadla malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda, əruzun nəzəri əsaslarından da baş çıxartmalıdır. Çünki əruzda elə incə məqamlar vardır ki, şair bu incə məqamları bilmədikdə bəzən ritmə yaxın olan bəhrləri bir-birinə qarışdırır ki, bu da şeirə, poeziyaya nöqsan gətirmiş olur. Bu mənada, Qeys Raziyə görə, özünü yüksək istedad sahibi bilən, şair adlandıran hər bir kəs, poeziyada, əruzda baş verən bu incə məqamları ayırmaq üçün mütləq və mütləq əruzdan baş çıxartmalı, onun nəzəri əsaslarını bilməlidir [4, s.49]. Beləliklə, bu prinsipi əsas tutan Qeys Razi, əsərinin sonrakı səhifələrində əruzun nəzəri əsaslarını əsaslı şəkildə izah etməyə başlayır. Qeyd edək ki, Qeys Razi, təbii ki, ilk növbədə fars əruzunun nəzəri əsaslarını izah edir. Amma əvvəlki səhifələrdə qeyd etdiyimiz kimi, fars əruzü mahiyyət etibarilə bütövlükdə ərəb əruzundan fərqlənmədiyi üçün və hətta, başqa sözlə desək, hər iki əruzda əsas nəzəri məsələlər üst-üstə düşdüynə görə, Qeys Razi də bu istiqamətdə bu nəzəri əsaslardan yan ötə bilməmiş, ara-sıra ərəb əruzunun nəzəri əsaslarını izah etdikdən sonra, fars əruzunun xüsusiyyətlərini şərh etmişdir.

Caminin "Risaleyi-əruz"unda daha bir önəmli məsələ bundan ibarətdir ki, o, əruzun xüsusi formalarını təcəssüm etdirən dairələrə yeni üslubla yanaşmışdır. Təbii ki, dairələrin hazırlanması Xəlil ibn Əhmədin ərəb elminin mahiyyətinin dərk edilməsini asanlaşdırmaq üçün yaratdığı ilk səy və xidmətlərindən biri olmuşdur. Çox yaxşı məlumdur ki, əruz nəzəriyyəçiləri hələ Xəlilin yaratdığı prinsipləri ərəb poetikasından fars şeirinin vəznləşmə sisteminə tətbiq etmək imkanına malik deyildilər. Çünki, fars əruzü get-gedə özünəməxsus xüsusiyyətlərə yiyələnmiş və özündə ərəb əruzunun əhatə dairəsinə sığmayan müəyyən formalar yaratmışdır. Məhz bu səbəbdən fars əruzunun spesifik xüsusiyyətlərini öncədən öyrənmək və ərəblərin ərəb şeirinin təbiətindən götürdükləri əruzun dairəvi sistemə səciyyəvi əruz formalarını uyğunlaşdırmaq lazım gəlirdi. Eyni zamanda, dairələrdən istifadə məsələsində onun fars poeziyasına tətbiqi ilə bağlı konkret fikirlər ortaya çıxmışdı. Məsələn, Şəms Qeys Razi və Cami Xəlildən fərqli olaraq, *təvil*, *mədid*, *vafır*, *bəsit* və *kamil* bəhrlərini tamamilə ayrı bir dairədə yerləşdirmişlər ki, bu dairədə fars əruzunun nəzəri xüsusiyyətləri açıq-aşkar nəzərə çarpmışdır.

Təbii ki, Xəlilin ərəb əruz poeziyasına münasibətdə formasını müəyyən etdiyi dairələrin fars əruzunda tam tətbiq olunmaq imkanı yox idi. Çünki, bu poeziyanın elementləri Xəlilin çəkdiyi dairələrə uyğun gəlmirdi. Məhz bu səbəbdən istər Şəms Qeys Razi, istərsə də Əbdürrəhman Cami mövcud dairələrin simasını qırıb öz poeziyalarının təbiətinə uyğun dairələr cızmışlardır.

Fars şeirinin nəzəri əsaslarına gəlincə, xüsusilə qeyd etmək vacibdir ki, bu poeziya öz spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alınmayacaq dərəcədə formalaşması hesabına əmələ gəlsə də, fars şeirinin vəzn qanunlarının elmi sistemə daxil edilməsini tələb edirdi. Bu prinsip əcəm əruzçularının elmi əsərlərində də müşahidə edilir. Cami öz əsərində fars dilində olan şeirlərin vəznlərini müəyyən bir sistemdə əks etdirmək üçün Şəmsəddin Qeys Razinin ölçüsünü gücləndirmiş və dörd əruz dairəsindən yaradıcılıqla istifadə edərək fars poeziyasının gücünü yoxlamağı zəruri hesab etmişdir. Bu dairələr bunlardır: *həzəc*, *rəməl*, *rəcəz* – Mötəlifə, *münsərih*, *müzari*, *müqtəzəb* – Müxtəlifə, *səri*, *xəfif*, *qərib*, *cədid* və *müşakil* – Müntəzirə, *mütəqarib*, *mütədarik* – Müttəfiqə.

Eyni zamanda, Cami, Şəms Qeys Razidən fərqli olaraq, özündən əvvəlki əruzçular kimi Xəlilin dairəsini (müştəbihan) iki dairə ilə əvəz edir: səkkiz təfiləli və altı təfiləli bəhrlərin yerləşdiyi *müxtəlifə* və *müntəzirə*.

Əruzçuların bir çoxu Xəlilin dairə prinsipinin pozulduğu qənaətinə gəlsələr də, əsərlərlə tanış olduqdan sonra biz nə Şəms Qeys Razinin, nə də Əbdürrəhman Caminin Xəlilin dairə prinsiplərinə xələl gətirmədiklərini əksinə, iki yeni dairə yaratdıqlarının şahidi oluruq.

Bundan sonra öz əsərinin birinci fəslinə başlayan Əbdürrəhman Cami rüknlərdən heç birinin tək şəkildə iştirakı ilə təfilələrin yaranmadığı fikrini söyləyir və yaransa da, onların xoşagəlməz olduğunu göstərir. Lakin o, daha sonra bu rüknlər vasitəsilə ərəb və əcəm şeirində üsulun əsasında duran rüknləri sadalayır ki, Əbdürrəhman Camiyə görə ərəzçular tərəfindən “əfail və təfail” adlanan bu səkkiz təfilə aşağıdakılardır: yanaşı vətədin və yüngül səbəbin birləşməsindən əmələ gələn fəUlün, yenə də bir yüngül səbəbin və yanaşı vətədin birləşməsindən əmələ gələn fAilün, yanaşı vətəd, iki yüngül səbəbin birləşməsindən əmələ gələn məfAİlün, bir yüngül səbəb, bir yanaşı vətəd və yenə də bir yüngül səbəbin birləşməsindən əmələ gələn fAilAtün, iki yüngül səbəb, bir yanaşı vətədin birləşməsindən əmələ gələn müstəfilün, bir yanaşı vətəd, bir kiçik fasilənin birləşməsindən əmələ gələn müfAəletün, bir kiçik fasilə və bir yanaşı vətədin birləşməsindən əmələ gələn mütəfAilün və nəhayət, iki yüngül səbəb və bir aralı vətədin birləşməsindən əmələ gələn məfUlAtü. Beləliklə, Əbdürrəhman Cami eyni zamanda, ərəzun əsasında duran bu səkkiz əsl təfilədən fars şeirində beşinin işləndiyini söyləyir. Onlar aşağıdakılardır: məfAİlün, fAilAtün, müstəfilün, məfUlAtü, fəUlün.

Qeys Razi fars ərəzunda 5 vəznə 7 əsl təfilənin və 26 törəmə təfilənin işləndiyini qeyd edir. Qeys Raziyə görə fars ərəzunda işlənən 5 vəznə 7 əsl təfilə aşağıdakılardır: məfAİlün, fAilAtün, müstəfilün, məfUlAtü, fAilAtün, müstəfilün, fəUlün. Rüknləri və əsl təfilələri izah etdikdən sonra Qeys Razi ərəzun ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq, zihafı izah edir. Qeys Raziyə görə fars ərəzunda işlənən zihafın 22-si ərəb ərəzundan hazır şəkildə alınsa da, 13-nü sonradan fars ərəzçuları özləri yaratmışdılar ki, bununla da fars ərəzunda işlənən zihafın ümumi sayı 35-ə çatmışdır. Qeys Raziyə görə fars ərəzçularının ərəb ərəzundan aldıkları zihafı aşağıdakılardır: qəbz, qəsr, həzf, xəbn, kəff, şəkl, xərm, xərb, şətar, qət, təşis, teyy, vəqf, kəşf, salm, müağibət, sədr, əcuz, tərəfan, mürəqibət, işba, izalə. Fars ərəzçularının yaratdıqları və ərəzun ümumi zihafına daxil etdikləri zihafı isə bunlardır: cəd, hətm, cəhf, texnik, solx, təms, cəbb, zələl, nəhr, rəf, rəb, bətr və həzəz. Qeys Raziyə görə bəzi ərəzçular bu zihafın sırasına daha üç zihaf, tövsi, təzvīt, tətvi l də əlavə edirlər. Təbii ki, bütün bunlar –rüknlər, əsl təfilələr, zihafı bəhrlərin və bəhrləri təşkil edən qəliblərin daha dəqiq ifadəsinə xidmət edir. Bəhrlərin, qəliblərin dəqiqliyi isə şeirin vəzninin dəqiq ölçülməsinin əsas meyarıdır. Qeys Razi də öz əsərində bütün bu prinsiplərə əməl edərək, fənnin sonunda fars ərəzunda işlənən dairələr və həmin dairələrə daxil olan bəhrləri şərh edir. Qeys Raziyə görə fars ərəzunda bütövlükdə dörd dairə işlənir ki, bu dairələrdən də birincisini o, mötəlifə adlandırır. Mötəlifə dairəsinə Qeys Raziyə görə *həzəc*, *rəcəz* və *rəməl* bəhrləri daxildir. Qeyd edək ki, həzəc bəhrindən danışarkən əksər ərəzçularda olduğu kimi, o da 33 qəzəl, dübeyti, tərənə və rübai vəznə haqqında geniş məlumat verir. Qeys Razinin ikinci dairəsi müxtəlifə adlanır. Qeys Razinin nöqteyi-nəzərinə görə bu dairəyə münəsrif, müzare, müqtəzəb və müctəs bəhrləri daxildir. Qeys Razinin üçüncü dairəsi müntəziədir. Lakin Qeys Razi elə bu məqamda bəzi alimlərin bu dairəni müctəlibə adlandırdığını da söyləyir [3, s.52]. Eyni zamanda, bu adların mənə baxımından yaxın olduqlarını söyləməyi də unutmur. Qeys Raziyə görə bu dairəyə beş bəhr daxildir: *səri*, *ğərib* (*cədid*), *qərib*, *xəfif*, *müşakil*. Qeys Razinin dördüncü dairəsi isə müttəfiqədir. Bu dairəyə Qeys Raziyə görə iki bəhr daxildir: mütəqarib və mütədarik. Beləliklə, gördüyümüz kimi, Qeys Razi bu məlumatlarla öz əsərinin ərəz hissəsinə yekun vurur.

Nəticə

Təbii ki, bu məlumatlar və bizim verdiyimiz qısa informasiya ilk baxışda oxucuda “əl-Möcam” əsərinin sxematik, quru bir əsər olduğu haqqında təsəvvür yaradır. Lakin, qeyd edək ki, əslində “əl-Möcam” əsərinin ərəz hissəsində poeziyadan gətirilən nümunələr və vəzn baxımından onların xırdalıqlarına qədər təhlil edilməsi əsəri olduqca oxunaqlı və cəlbedici edir. Belə ki, bu əsəri oxuduqca oxucu ərəzun necə maraqlı bir elm olduğunu və Qeys Razinin bir filoloq kimi təfəkkürünün nə qədər

geniş olduğu qarşısında heyrlənməyə bilmir. Qeyd edək ki, bu əsərin bu qədər əhatəli, elmi olmasının səbəblərindəndir ki, “əl-Möcam” sonrakı əsrlərdə olduqca geniş şəkildə yayılmış, onun bir neçə qısa variantı hazırlanmış və ona müxtəlif şərhlər yazılmışdır. Başqa sözlə desək, “əl-Möcam” əsəri hələ orta əsrlərdə və sonradan müasir şərqşünaslıq elminə təqdim olunduğu zamandan etibarən şərqşünasların, əruzşünasların daima diqqət mərkəzində olmuş və öz elmi əhəmiyyətini bu günə qədər qoruyub saxlamağı bacarmışdır.

Əlbəttə, Şəms Qeys Razinin “əl-Möcam fil-məqyir əşar əl-əcəm” əsəri yazılış şəklinə görə Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz”u ilə eynilik təşkil edən və hər kiçik bir hissənin izahlı, ətraflı təsviri ilə yaddaqalan, fars poeziyasının nəzəri əsaslarına aid əhəmiyyətli bir əsərdir. Lakin bununla belə, Caminin “Risaleyi-əruz” əsəri mübahisəsiz, qaydaların çox qısa şəkildə şərh olunması ilə diqqətləyiqdir. Çünki, Caminin “Risaleyi-əruz” əsərində müxtəlif bəhr növləri və onların ətraflı izahı üçün bir çox misallar verilir, lakin baxış nöqtələri çox qısadır. Verilən misallar Caminin öz sehbaz üslubuna aid olaraq, məzmun və forma baxımından oxucunun qavramasına çox uyğundur. Cami əsərində əruzunu sadə və yığcam şəkildə izah etməyə, onun mahiyyətini, nüanslarını tələbələrə, poeziyasevənlərə açmağa çalışıb. Bu səbəbdən də özünün “Risaleyi-əruz”unda yalnız müasir ədəbiyyatşünaslıqda qeyd olunan, fars poeziyasında işlədilməyən və ya çox az işlədilən bəhr və vəzlərə əhəmiyyət verməmişdir.

Əbdürrəhman Cami əruzunu bir ehkam kimi yox, mühit və şəraitdən asılı olaraq dəyişən və inkişaf edən bir elm hesab etmiş, məhz bu səbəbdən o, özünün “Əruz risaləsi”ndə qeyri-adi formaları dairədən çıxarıb, onların əvəzinə fars ədəbiyyatına uyğun dairələrlə əvəzləmişdir.

Caminin “Risaleyi-əruz” əsəri quruluş etibarı ilə Şəms Qeys Razi əsərinə bənzəsə də, ifadə tərzini baxımından aydın, sadə və başadüşülən üslubuna görə ondan fərqlənir.

Caminin “Əruz”unun digər bir xüsusiyyəti, müəllifin öz kitabında xalq arasında daha çox rast gəlinən misallara yer verməsidir ki, bunu da onun müasirlərinin əruz haqqında yazdığı risalələrində rast gəlmirik.

Bir sözlə, Caminin “Risaleyi-əruz”unun təsiri ilə XV əsrdə əruz elminə dair bir çox əsərlər yazılmışdır ki, bu əsərlərin müəllifləri Caminin əsərini özlərinə sanki bir bələdçi seçmiş və ondan praktiki şəkildə istifadə etmişlər. Bunlardan Əlişir Nəvainin “Mizanül-övzan”, Baburun “Müxtəsərül-əruz”, Seyf Buxarainin “Əruz”, Ətaullah Mahmud Hüseyninin “Əruz” və başqalarını misal göstərmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Multidissiplinar əlyazması: xəzinədən incilər / - Bakı: - Hədəf Nəşrləri, - 2017. - 328 s.
2. Babayeva, E.V. Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi-əruz”unun türkçə tərcüməsi və onun tekstoloji və filoloji xüsusiyyətləri / - Bakı: Ecoprint, - 2019. – 176s.
3. Quliyev, T. A. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII – XVI əsrlər) / - Bakı: -Zeynalov, Əbilov və oğulları, - 1998. - 180s.
4. Quliyev, T. A. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII – XVI əsrlər) / - Bakı: Elm və təhsil, - 2013. - 184s.
5. Quliyev, T.A. İran filoloji tarixində ilk türkoloji qeyd / -URL [Elektron resurs] https://www.utudas.org/Makaleler/506821229_XI.%201C.%2058.pdf
6. Бертельс А. Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана / - Москва: Наука, - 1988. - 558с.

7. Cami Abdurrahman // - TDV. İslam Ansiklopedisi, - İstanbul: 7.cilt. Milli Eğitim Basımevi, - 1978. - 1060s.

8. Чалисова, Н. Ю. Персидская поэзия на весах поэтики - Шамс ад - Дин Мухаммад ибн Кайсар-Рази. Свод правил персидской поэзии / - Москва: Издательство Наука главная редакция восточной литературы, - 1997. -470с.

9. الرسالة العروس عبدالرحمن الجامي - 20^b – 32^b B

6111

Elnura Babayeva

Creative parallels in medieval manuscripts: (Abdurrahman Jami and Shams Geys Razi)

Summary

This article is devoted to the study of the similarities and differences between the two works “Risaleyi-aruz” by Abdurrahman Jami and “al-Majam fil-maayir ashar al-ajam” by Shams Geys Razi, which occupy a special position in Oriental literature.

When studying the history of aruz, it is clearly seen that Abdurrahman Jami's “Risaleyi aruz” occupies an important place among the works about aruz, especially on the history of Persian aruz. The work is of great importance from the point of view of studying Arabic studies and rhyming. The essay “Risaleyi-aruz”, written by Abdurrahman Jami in Persian in the XV century and devoted to the theoretical foundations of Persian aruz. In the 19th century, it was translated by Jafar Tayyar into Turkish, and in 1308/1890-91 it was printed in Istanbul, in the printing house “Amira”, in the margins of the translation of Saadi Shirazi's work “Gulistan” under the title “Zubdeyi-Gulistan”.

This work, which is not so large in volume, corresponds in writing to the work of Shams Geys Razi “al-Majam fil-maayir ashar al-ajam”, written in the 13th century. However, despite this, there are also a number of differences between them.

Keywords: *aruz, Abdurrahman Jami, Shams Geys Razi, creativity, similarities, differences*

*Filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*